

Зміст

<i>Вступ. Книжки як зброя на війні ідей</i>	7
 <i>Частина I · ЯК СТВОРИТИ ВОЙОВНИЧУ КРАЇНУ</i>	
1. Заклик до зброї	21
2. Мистецтво війни	40
3. Від «Хатини дядька Тома» до Сталінграда: чому люди воюють	61
 <i>Частина II · МОБІЛІЗАЦІЯ ЗНАННЯ</i>	
4. Битва науки	87
5. Академічні шпигуни	104
6. Лінії на картах	125
 <i>Частина III · Тил</i>	
7. Друк для перемоги	149
8. Читання під час війни	170
9. Чорні списки	199
 <i>Частина IV · КНИЖКИ ДЛЯ СОЛДАТІВ</i>	
10. Солдати	223
11. Письменник на війні	250
12. Велика втеча	273

Частина V · БОМБАРДУВАЛЬНИК ЗАВЖДИ ПРОРВЕТЬСЯ

13. Сховища	293
14. Розкрадання	307
15. Целюлоза й попіл	323

Частина VI · 1945–1989: ВІЙНА ЯК МИР

16. Чистки	343
17. Реституції	357
18. Серця й уми	374

<i>Кода. Кінець історії та продовження війни</i> ...	404
--	-----

<i>Подяки</i>	416
---------------------	-----

<i>Список і джерела фотоматеріалів</i>	418
--	-----

<i>Примітки</i>	421
-----------------------	-----

8 Читання під час війни

Сорок років тому світ познайомився з Неллою Ласт — сорокап'ятирічною домогосподаркою, яка під час Другої світової війни жила в Барроу-ін-Фернес. У неї було спокійне життя. Вона готувала, прибирала й ходила на покупки, теревенила із сусідами, стежила за новинами і дбала про родину: мовчазного чоловіка, що мав власну столярну майстерню, і двох дорослих синів. Старший син під час війни працював бухгалтером у Північній Ірландії, молодший пішов до армії. Війна змінила Неллу Ласт: ми знаємо про це, бо у вересні 1939 року вона почала писати для проєкту Mass Observation (МО), який задумали антрополог Том Гаррісон, журналіст Чарльз Медж і режисер Гамфрі Дженнінгс. Вони хотіли задокументувати повсякденне життя британських промислових міст. З початку воєнних дій МО пропонував британцям різних соціальних класів можливість ділитися досвідом щоденного життя з іншими дописувачами і соціологами³⁰³. Нині архів МО зберігається в Університеті Сассексу у Брайтоні. Це скарбниця інформації про цивільне життя у Британії під час Другої світової. Ніхто не писав так багато, як Нелла: до кінця війни вона відправила у штаб-квартиру МО більш як два мільйони слів, бо щодня, зазвичай увечері, стабільно писала по тисячі слів. Нелла мала вроджений хист до ведення щоденника: була розумна, гостра на язик і дуже тонко розрізняла всі соціальні класи в Барроу. Найбільш ядуچه писала про пихатих містянок. Усе це вона занотувувала у щоденнику. Нелла чесно писала і про власні не завжди праведні почуття.

Найбільше вражає у щоденниках Нелли те, як рідко в потоках власних слів вона згадує про читання. Це приголомшує,

бо до початку війни Нелла дуже багато читала. У дитинстві через травму вона мала достатньо часу, щоб перечитати всю класику англійської літератури: хрестоматійний приклад самоуки з робітничого класу. Але війна залишила Неллі мало часу на книжки. У Барроу працював важливий суднобудівельний порт, який як військова база часто ставав ціллю для німецьких бомбардувань. Нелла вступила до Жіночої добровільної служби й відпрацьовувала зміни, готуючи або прибираючи в їдальні служби. Також вона відкрила магазин для Червоного Хреста: як багато жінок, під час війни Нелла виявила в собі здібності, про які не підозрювала. Вона вирощувала овочі біля дому і тримала курей. Наглядала за німецькими членами своєї великої родини. Коли Барроу бомбили, вона ховалася під столом у їдальні, а потім замітала розбите скло. Не дивно, що вона ледь встигала глянути в газету, перш ніж заснути.

Це парадокс життя в тилу під час війни. Багато людей ковали книжки: про це охоче говорила всім, хто був готовий слухати, бібліотечна асоціація, яка дуже хотіла, щоб її визнали важливим під час війни надавачем послуг. Почало читати багато солдатів, евакуйованих, жінок із Жіночої землеробної армії, робітників — словом, людей, яким довелося залишити домівки і працювати деінде. Водночас 40 % людей, які взяли участь в опитуванні Mass Observation 1942 року про читання під час війни, сказали, що стали читати менше, часто набагато менше або й взагалі не читали. Книжки стали неоціненним джерелом комфорту, але комфорту, доступного не всім.

У 1914–1918 роках усі визнавали, що для британських публічних бібліотек війна минула погано, особливо якщо порівнювати з розцвітом публічних бібліотек в Америці. Почавши пізніше за інших, американські бібліотеки долучилися до боротьби: збирали книжки для солдатів, продавали військові облігації та запрошували до співпраці численні волонтерські організації, що допомагали на війні³⁰⁴. Впродовж двадцяти років до 1917-го в США побудували безліч бібліотек завдяки програмі пожертв Ендрю Карнегі, що саме була на піку³⁰⁵. Війна дала можливість перетворити бібліотеки на громадські центри, і бібліотекарі щиро раділи.

Нелла Ласт. Уїдлива й проста, але розумна спостерігачка суспільства завдяки Mass Observation написала один із найкращих щоденників часів війни. Щоб мати на це час, вона відмовила собі в читанні книжок, які дуже любила, за що їй дуже вдячні наступні покоління.

Публічні бібліотеки у Британії в 1914 році цього рівня ще не досягли. Багато громад і навіть великих міст ще не ухвалили закону про публічні бібліотеки, а ініціативи з допомоги під час війни

з'являлися по всій країні, тож бібліотекам було складно знайти свою нішу. Бюджети скорочували, молодих працівників призивали у військо. У відповідь бібліотеки досить розважливо звернули увагу на добірки технічних і промислових книжок, особливо на ті, що зберігали близько до центрів військової промисловості: Шеффілда, Лідса, Ковентрі, Вулвергемптона й Бірмінгема. Подеколи, особливо після завершення війни, це приводило до відкриття окремих комерційних чи технічних бібліотек³⁰⁶. Але ці дії, хоч і важливі, майже не знаходили відгуку у звичайних відвідувачів. Деякі бібліотеки на час війни закрили чи реквізували для військових робіт. Наприклад, у лівому крилі Ізлінгтонської бібліотеки відкрили флігель лондонського Головного північного шпиталю³⁰⁷.

За два десятиліття між світовими війнами мережа публічних бібліотек Британії змінилася. У 1919 році ухвалили закон про публічні бібліотеки. Він збільшив для місцевих рад ліміти на фінансування, «тариф пенні», впроваджений першим законопроектом 1850 року, і надав повноваження окружним радам. Завдяки цьому по всій країні з'явилася мережа міських і сільських бібліотек. У 1939 році багато з тих, хто зіткнувся з інертністю бібліотек під час Першої світової, вважалися лідерами своєї сфери. Тож коли проголосили війну

й новостворене Міністерство інформації попросило допомогти поширити матеріали, бібліотеки охоче погодилися. Бібліотечна асоціація зазначала, що працівники бібліотек були добре підготовлені й могли виконувати обов'язки офіцерів з харчового забезпечення, допомагати в національній кампанії реєстрації, опікуватися протиповітряною обороною на місцях. Багато старших бібліотекарів і справді виконувало важливу роботу в місцевих адміністраціях. Бібліотеки також пообіцяли надавати послуги евакуйованим родинам, військовим і лікарням³⁰⁸.

Попри щирий ентузіазм, бібліотечна спільнота думала і про себе: прагнула показати свою важливість для воєнних потреб. Крім того, вона дуже хотіла запобігти тому, щоб у бібліотеках розміщували якісь військові установи. А ще сподівалася, що працівників бібліотек визнають важливими працівниками й не призиватимуть. Більше пощастило зі збереженням приміщень: бібліотеки швидко стали центрами діяльності, надавали інформацію про нові правила, розповсюджували брошури, розвішували плакати й надавали місця для зустрічей. А от надії про захист бібліотечних працівників від призову не справдилися: протягом війни у війську служили більш як дві тисячі членів бібліотечної асоціації, багато з них пішли добровольцями. Проявивши славнозвісну бібліотечну педантичність, з асоціації вилучили тих членів, які не сплачували під час служби членських внесків.

Скоро публічні бібліотеки працювали більше: подовжилися робочі години, книжки постачали в більшу кількість місць. Усе це в умовах скорочення штату. Наймали нових працівників і, часто, працівниць, але їх було недостатньо, щоб заповнити потребу. Частково так сталося з цілком благородної причини: місцеві уряди часто компенсували різницю між зарплатнею бібліотекарів і солдатів, а ще гарантували збереження робочого місця після завершення війни. Це неминуче призвело до того, що в бюджетах не вистачало грошей, щоб найняти заміну. Попри складні умови роботи, бібліотеки працювали дуже добре. З першим великим завданням — забезпеченням евакуйованих із Лондона й інших

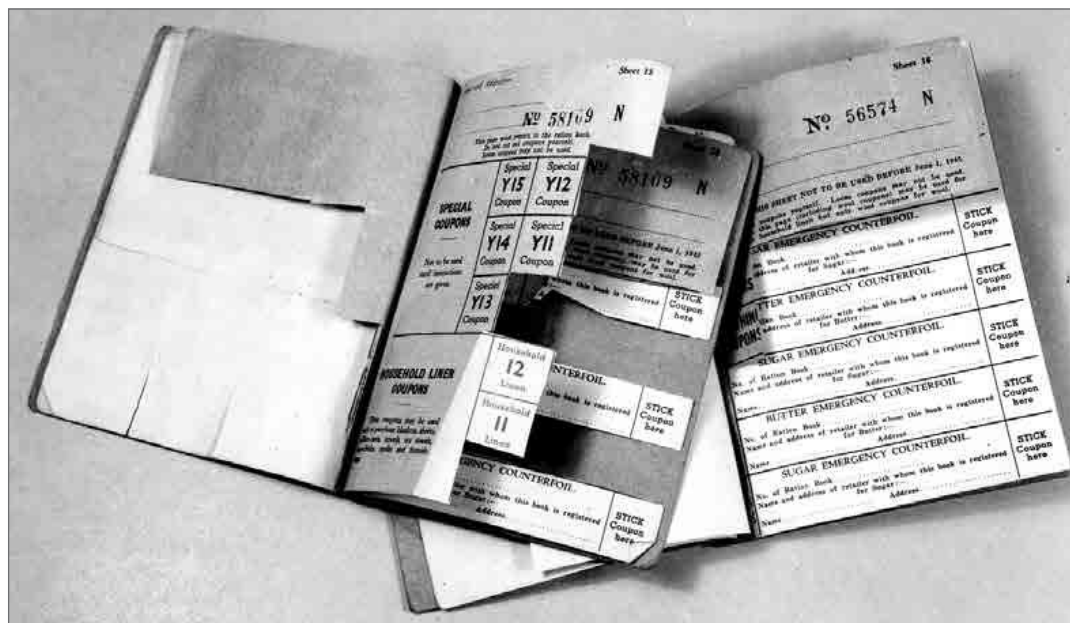
промислових центрів матерів і дітей — впоралися спокійно й надзвичайно ефективно. Новим жителям видали читацькі квитки. Колекції, особливо дитячих книжок, поповнили завдяки добровільній передачі фондів із міських бібліотек, де поменшало читачів.

До бібліотек, які не розуміли, як це важливо, їхні колеги ставилися безжально. Коли бібліотекар із міста Лландадно у Північному Вельсі розповів, що наполягає, щоб евакуйовані перш ніж записатися, показували чинні читацькі квитки з бібліотек їхніх рідних міст, журнал *Library Association Record* вдався до незвичного кроку й опублікував обурені відповіді, що засуджували нещасного містера Кола: «Вся країна, крім Лландадно, воює». Загалом бібліотеки проявили неабияку гнучкість у тому, щоб адаптувати установлений порядок до незвичної плинності населення. У бібліотеки ходили не тільки військові та евакуйовані, а й працівники військових заводів, жінки із землеробної армії, шахтарі — усі вони опинилися далеко від дому. Скоро до них додалися й родини, чиї будинки зруйнували під час бомбардувань. Протягом війни зареєстрували 62 мільйони змін адрес — і це в країні з населенням 39 мільйонів.

Багато керівників бібліотек відкривали нові пункти видачі в сільських клубах чи навіть місцевих крамничках. Деякі керівники впровадили пересувні бібліотеки, які обслуговували маленькі поселення чи невеликі військові загони. Вони особливо були потрібні з огляду на те, що громадського транспорту поменшало, цивільним машинам перестали виділяти пальне, а кількість робочих годин збільшили, через що багатьом читачам стало важче їздити міняти книжки в центральні бібліотечні пункти. Найупізнаванішим символом бібліотечних нововведень стали імпровізовані бібліотеки в різних районах Лондона, якими могли користуватися люди, що під час лондонського Бліцу ховалися в укриття на станціях метро³⁰⁹. У таких бібліотеках було від кількох сотень до п'яти тисяч книжок, і часто вони були придбані бібліотекою нещодавно. Іноді такими бібліотеками керував хтось із бібліотекарів.

Ці підземні бібліотеки стали символом незламності Лондона під вогнем, а також великим успіхом пропаганди. Вони значно поліпшили імідж бібліотечної служби і створили чудову нагоду налагодити зв'язок із потенційними читачами, які досі нечасто переступали поріг бібліотеки. Також війна виробила в чоловіків і жінок звичку приходити в бібліотеки у пошуках урядових документів, що регулювали кожен аспект життя, харчування, одягу, торгівлі, спілкування й відпочинку. Library Association Record щомісяця публікував список нових урядових документів. Цей список зазвичай займав дві сторінки. Самі бібліотеки теж випускали списки книжок, що можуть стати у пригоді, як-от твори про городництво та приготування страв з інгредієнтів пайків. Згодом під час війни виходили й списки творів про війну, повоєнну відбудову чи неочікуваних союзників на зразок СРСР.

Часто люди приходили по інформацію, а поверталися додому ще й із книжкою. Не дивно, що багато бібліотек зафіксувало великий сплеск зареєстрованих читачів і виданих книжок. У 1941 році в Ньюкаслі видали півтора мільйона книжок,

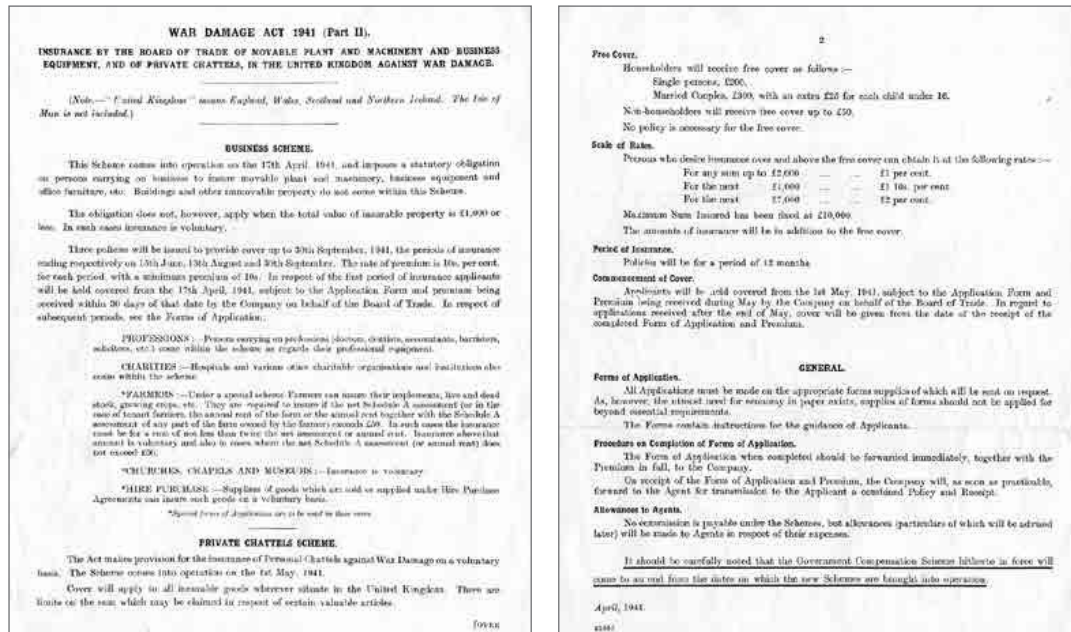

Новозеландська книжка талонів. Товари нормували навіть у домініонах, хоча в Австралії й Новій Зеландії, а тим паче в США це не було таким важливим, як у Британії. Газети США досі рекламували нові колекції одягу, меблі й делікатесні продукти, які було неможливо купити у Британії.

у Лідсі — на пів мільйона більше, ніж раніше. У 1943 році, попри руйнування через бомбардування, у Брістолі видали 2 мільйони 800 тисяч книжок, а в Манчестері — 6 мільйонів 100 тисяч³¹⁰. Такі оптимістичні звіти відсилали до бібліотечної асоціації, доводячи, що бібліотеки стали центрами місцевих громад. Але в Лідсі ця тенденція компенсувала попередній спад у перший рік війни, а в бібліотеках округів Лондона брали менше книжок, бо мешканці шукали прихистку в інших містах. Варто подумати про те, чому бібліотеками, що створили прекрасні умови для читання, не почали користуватися значно більше.

У Mass Observation почали системно вивчати читання у воєнний час у червні 1942 року. Перші відповіді підтвердили, що багато читачів активно користується бібліотеками³¹¹. Але 40 % опитаних відповіли, що читають дуже мало або не читають узагалі. Досвід Нелли Ласт розділяли мільйони людей. Багато часу, який колись проводили за читанням, тепер витрачали на стояння в чергах: складна система нормування висмоктувала енергію і в покупців, і у виснажених м'ясників, пекарів і бакалійників³¹². Багато жінок вийшли на роботу чи, як Нелла, віддавали час волонтерській роботі. Інші через великий стрес не могли діставати задоволення від читання (під час Бліцу читати стали значно менше)³¹³. Дехто не міг потрапити в бібліотеку, бо працював, коли вона була відчинена. Мобілізація жіночої праці і вдома, і поза ним значно вплинула на публічні бібліотеки, адже серед постійних клієнтів переважали жінки.

Навіть коли читачі таки потрапляли до бібліотек, працівники не завжди могли дати їм книжки, які хотілося б читати. Фонди публічних бібліотек частково вилучили, щоб створити бібліотеки у військових частинах, розташованих неподалік. Деякі книжки для них жертвували люди, але серед пожертв не завжди знаходилося читання для дозвілля. А ще пожертви доводилося сортувати, що додало до насичених робочих днів бібліотекарів ще одне завдання. На відміну від часів Першої світової, багато місцевих органів влади збільшили бюджети бібліотекам, щоб ті могли робити більше.

Безліч правил, впроваджених на час тотальної війни, лягали на плечі громадян, але деякі з них, як-от це пояснення воєнного страхування, радше допомагали, бо показували, як власникам бізнесу й містянам отримати допомогу в разі пошкоджень, спричинених війною. Завдяки насамперед публічним бібліотекам люди дізнавалися про такі програми.

Але через війну умови для розширення бібліотечних фондів були несприятливі. Ціна на нові книжки зросла, бо видавці додали до неї витрати на воєнне страхування. Тож бібліотеки купували менше книжок, а запит — особливо на нові художні романи і твори про війну — навпаки, зростав. Ще нагальнішою проблемою було збереження фондів. Книжки, які часто читали, було потрібно вилучати з обігу для ремонту й заміни обкладинок. Але ціна на палітурні роботи дуже зросла: матеріалів поменшало, палітурники страждали від бомбардувань, а їхніх працівників призивали у військо. Деякі вмілі палітурники перейшли на більш оплачувані роботи у виробництві боєприпасів. Як наслідок, у багатьох палітурників замовлення були розписані на два роки. На такий час книжки з обігу не вилучали, і багато бібліотечних примірників зачитували до повного знищення. Хоча читачі не любили брати додому брудні книжки, але водночас тягнулися до примірників, усіяних штампами про видачу, — адже це доводило, що книжка хороша³¹⁴.

Через брак персоналу публічні бібліотеки не могли скористатися можливістю познайомитися з потенційними новими читачами, які прийшли просто щоб подивитися нові закони чи взяти брошури. Зазвичай такі моменти використовували б, щоб розказати про бібліотечні фонди й запропонувати щось почитати. Багато бібліотекарів вважали це найголовнішим у роботі, але через навантаження займатися цим не могли і так втрачали можливість подружитися з читачами з-поміж евакуйованих або робітників військової промисловості. Багато таких читачів вважали бібліотеку ворожим середовищем, простором несхвальних поглядів, вимушеного мовчання і суворих правил, де, до всього, немає журналів і книжок до душі. Такі читачі часто обирали комерційні бібліотеки, які тримали місцеві газетярі й кондитери. Їх називали «бібліотеки за два пенні», бо стільки коштувало взяти книжку, а вступного внеску не було взагалі. У таких бібліотеках майже завжди були тільки художні книжки, переважно детективи, пригодницькі й любовні романи — видання невисокої художньої цінності, якими нехтували публічні бібліотеки. Тут менш упевнені в собі читачі знали, що їх радо зустрінуть власники, які тямлять у смаках відвідувачів і готові порадити щось із веселою усмішкою без тіні зверхності³¹⁵. Публічні бібліотеки визнавали, що варто відмовитися від довоєнної ідеалістичної мети «поліпшити» смак читачів, але старих звичок не так легко позбутися. Звіти бібліотек послідовно раділи високому попиту на нехудожню й технічну літературу, навіть попри повідомлення Mass Observation за 1942 рік про те, що 75 % читачів більше люблять легкі й гостросюжетні романи³¹⁶.

Багато бібліотек безпосередньо постраждало через війну, особливо коли почали скидати бомби не на Лондон, а на промислові й навколишні міста, а також порти. Бібліотеки героїчно відновлювали зруйноване, щоб знову надавати послуги у Плімуті, Портсмуті, Саутгемптоні й інших містах. Але це ще більше посилило тиск на бюджети, що були спустошені високим попитом і підвищенням цін. Давати читачам нові книжки, за якими вони приходили, стало ще складніше.

Зазвичай у фондах бібліотек було багато англійської класики, теж потрібної під час війни, зокрема завдяки популярним перевиданням від видавництв Everyman's library, Nelsons і Oxford University Press. Але чекати на нову книжку Денніса Вітлі або Сесіла Форестера іноді доводилося по кілька місяців. Саме тому публічні бібліотеки втратили не тільки читачів робітничих класів, які ходили в бібліотеки за два пенні, а й пласт читачів середнього класу, які загалом любили публічні бібліотеки, але покладалися на передплатні бібліотеки, як-от Boots чи WHSmith, і книжки для дозвілля брали в них.

У щоденниках Mass Observation дивує, як мало людей, що любили читати, покладалося на публічні бібліотеки. Артур Гопкінс, англіканський пастор, до парафії якого в Лінкольнширі входили представники робітничого класу, мав в особистій бібліотеці дві тисячі книжок і був передплатником комерційної бібліотеки. Він читав те, що називав серйозною (тобто теологічною) літературою, стару класику зі своєї бібліотеки й сучасні художні та нехудожні твори, отримані за передплатою. Він обмінювався рекомендаціями і часто позичав книжки друзям по протипожежному патрулюванню³¹⁷. Гледіс Ленгфорд із Лондона також діставала книжкові новинки через близького друга, який тримав маленьку мережу з чотирьох комерційних бібліотек³¹⁸. Бухгалтер Ентоні Хіп усю війну провів у Лондоні і більшу частину скромного доходу витрачав на квитки в театр. Він був записаний до бібліотеки Mudie, а коли та зачинилася в 1937 році — до бібліотеки Boots, відмовившись від бібліотеки The Time через високі ціни. У 1943 році він перейшов на передплату класу А в Boots, роздратувавшись, що ніколи не отримує бажаних книжок: додаткові два фунти на рік того вартували, бо «задоволення від можливості отримати будь-яку книжку, яку я хочу, щойно вона вийде друком, виправдає витрати»³¹⁹. Інспектор енергокомпанії на пенсії Герберт Браш теж був передплатником Boots³²⁰.

Серед передплатників Boots Book-Lovers було багато жінок. Головну цільову аудиторію цієї бібліотеки становили

домогосподарки, які тримали служниць, а отже, мали час на читання. Бібліотеки за передплатою також дуже покладалися на нову групу самотніх молодих жінок, які добре заробляли на військових роботах. Олівії Кокет на початку війни було двадцять шість років. Тоді вона працювала діловодкою в Новому Скотленд-Ярді, трохи пізніше службу розмістили у безпечнішому приміщенні в Патні. Олівія була розумна й добре освічена, багато читала. Маючи велику приватну бібліотеку, вона регулярно ходила до публічної бібліотеки і до бібліотеки WHSmith. Також вона щомісяця отримувала книжку, яку обирав книжковий клуб видавництва Readers Union.

Одне з найцікавіших свідчень для Mass Observation написала Філіс Волтер, випускниця Лондонського університету, яка в 1939 році повернулася з маленьким сином у дім своєї родини в Дорсеті, поки її чоловік працював на воєнній посаді в Лондоні — типова для того часу ситуація. Через нові клопоти у Філіс було мало часу на читання, але її відповідь на «доручення» Mass Observation (так називали регулярні обдзвони, коли про щось розпитували, наприклад, про читання) дає можливість зазирнути в розмаїте середовище читання родини середнього класу:

Єдині книжки, які я читаю постійно, — це журнал Picture Post. Його я шлю сестрі в Австралію як подарунок на день народження й на Різдво. Вона ж мені дарує New Statesman, а ще — Reader's Digest, його читає мій батько. Колись я передплачувала Boots, але зрозуміла: так довго читаю книжку, що легше її купити. Іноді я беру книжки, які приходять за передплатою мамі. Мій чоловік до війни передплачував Left Book Club, і я привезла з собою всі наші книжки й повільно їх читаю. А ще подруга прислала свої книжки разом з меблями, і я їх читаю, особливо нові, що вийшли за її передплатою в Reader's Union.

Так багато книжок і так мало часу. Філіс ледь уривала на себе по пів годинки, а колись «була ще одна служниця, і я не робила нічого по дому, тож могла читати так щодня»³²¹. Кількість способів, у які Філіс отримувала книжки, включно з позиченим у начитаної сестри того, що, як відчувала, «мала б

уже давно прочитати», досить типово для більш заможних учасників проєкту Mass Observation. За класифікацією директора проєкту Тома Гаррісона Філіс належала до читачів «класу А». Більшість дописувачів МО мали ліві переконання, тож часто згадуються Left Book Club (невиправдано часто, з огляду на зменшення кількості членів), інтелектуальний журнал Listener, який видавала BBC, і ще New Statesman.

Книжкові клуби, Boots, WHSmith і, меншою мірою, The Times, теж згадуються майже в усіх щоденниках, але дивним чином відсутні у відповідях з найдокладнішого звіту Mass Observation 1942 року про читання. Можливо, частково так сталося через погляди самого Тома Гаррісона, відомого лівого діяча, який хотів підтримати публічні бібліотечні ініціативи. Він був готовий серйозно поставитися до дослідження бібліотек за два пенні, бо там читачі робітничого класу почувалися комфортно, обираючи книжки. Але його не цікавили комерційні бібліотеки середнього класу, які ділили читачів на категорії. Останнє слово, як завжди, залишимо за Неллою Ласт, улюбленицею Гаррісона, яка зухвало критикувала соціальну претензійність. У лютому 1941 року вона намагалася зрозуміти, чому приваблива жінка сорока семи років наклала на себе руки, коли «мала практично все, що дарує жінці щастя». До переліку «всього» входили: сучасний дім, багато грошей на ведення домогосподарства (Нелла часто скаржилася, що її чоловік їх не забезпечує) і одну з найгарніших шубок у місті. Ба більше, вона «була читачкою А-категорії в Boots Library, тож про безплатні книжки з бібліотеки могла не перейматися. Ще й була записана у бібліотеку журналів Boots»³²².

Бібліотеки мали ще одну складність: вони не могли скористатися головним винаходом тодішнього читацького світу — м'якими обкладинками. Бібліотеки дивилися на Penguin із захватом і огидою. У січні 1939 року бібліотекар із міста Нанітон обережно поділився на сторінках Library Association Record, що замовив кілька книжок Penguin Special про актуальні проблеми, але серед широкої бібліотечної спільноти це не викликало реакції³²³. Лондонські округи купували

книжки Penguin для бібліотек в укриттях метро, керівники бібліотек клали їх у коробки з книжками, які відсиляли на віддалені військові аванпости. Але так робили, бо ніхто не чекав, що книжки повернуть. Ніхто ніколи не пропонував ставити книжки у м'яких обкладинках на полиці бібліотек, навіть попри те, що в 1940 році видавці, які мали права на велику кількість художньої прози, заснували «Книжки гільдії» та стали перевипускати нові твори у м'яких обкладинках. Адже саме таких книжок вимагали читачі публічних бібліотек.

Бібліотекарі, звісно, не помилялися: книжки у м'яких обкладинках і справді швидше зношувалися від частого використання. У листопаді 1941 року Деніс Арджент, колишній журналіст, а на той час рядовий підрозділу небойового призначення у Бедфорді, зайшов у книгарню, щоб купити Labour Monthly і British Worker, та відсахнувся від книжки Джона Голдейна «Наука в повсякденному житті», виданої в серії Pelican:

Зміст хороший, але цей Penguin просто злочинно дешевий: сірий папір, нечіткий друк, жахлива обкладинка. Я вирішив не викидати на вітер шість пенсів. Краще візьму в бібліотеці добре надруковане видання, яке можна читати³²⁴.

Зазвичай Арджент віддано купував книжки Penguin і часто їх читав під час обідніх перерв чи в дорозі з і на робочі завдання: людям, які багато читали, ощадливість здавалась очевидною. У 1941 році нова книжка Денніса Вітлі «Червоний самозванець» вийшла за ціною десять шилінгів шість пенсів. За ці гроші можна було купити двадцять одну книжку Penguin. Продажі все одно йшли добре, але чотири найбільші комерційні бібліотеки замовили на 67 % примірників менше, ніж зазвичай замовляли цього автора³²⁵. «По кому подзвін» Ернеста Гемінгвея вийшов того ж року і коштував дев'ять шилінгів. Це велика сума, якщо порівняти з виданнями у м'яких обкладинках від Penguin чи «Книжок гільдії», які коштували по 6 пенсів — не дорожче ніж пачка сигарет. Бібліотечна система округів мала кошти, щоб вкластися

у двадцять примірників Гемінґвея, але за ту суму — дев'ять фунтів десять шилінгів — можна було придбати 380 книжок Penguin (253 — коли ціну підвищили до 9 пенсів, але це не вплинуло на попит).

Таким, як-от Деніс Арджент, хто багато часу проводив у дорозі від казарми до казарми або служив за кордоном, книжки в м'яких обкладинках подобалися саме тим, що їх можна було прочитати самим, дати друзям, а потім викинути. Дописувачі Mass Observation чітко казали, що книжки Penguin були спонтанним придбанням: їх можна було прихопити у Woolworths або в газетяра — не обов'язково було йти в книгарню. Так, наприклад, робила Кейтлін Гей, одна й найцікавіших дописувачок. Вона народилася в 1906 році, жила з матір'ю і заміжньою сестрою, працювала в сімейній продуктовій крамничці. Любила інтелектуальні книжки, у виборі радіопередач мала інші вподобання, ніж її родина нижчого середнього класу. Була записана до бібліотеки, але частіше купувала книжки. Зокрема, відпочиваючи в Гаррогейті, придбала багато книжок за шість пенні в крамничці листівок. Серед них були «Машина, що читає думки» Андре Моруа і «Росія» Бернарда Перса³²⁶.

Через усе це читачі, спрагли до художніх новинок і останніх новин про перебіг війни зверталися насамперед не до публічних бібліотек. Вони або записувалися у передплатні чи комерційні бібліотеки, або, дедалі частіше, купували книжки в м'якій обкладинці. Вони коштували так дешево, що роман у твердій обкладинці, який міг не сподобатися, або який, можливо, прочитали б лише раз, здавався небезпечною у воєнний час розкішшю. Видавці це зрозуміли й витрачали свою частку паперу тільки на книжки, що гарантовано стануть бестселерами. Оскільки задушити Penguin у зародку не вдалося, видавці змирилися з м'якими обкладинками, тим паче, що завдяки «Книжкам гільдії» їх більшало. Насправді, коли дописувачі МО згадують про Penguin, вони мають на увазі будь-які книжки у м'якій обкладинці, просто називають найпопулярнішу марку. Видавці витискали прибуток, як могли, блукаючи у плутанині законів, втрачаючи

тиражі на розбомблених складах і в палітурних майстернях, а експортні партії — під час обстрілів торпедами, відчуючи на собі нестачу паперу. Саме тут, у боротьбі за обмежену кількість паперу, вони зіткнулися з могутнім супротивником — урядом Його Величності.

22 травня 1943 року Артур Гопкінс приїхав потягом із Бостона до Лінкольна — складний для воєнного часу маршрут. Щоб якось згаяти час, він прихопив брошуру Міністерства інформації «Спільні операції 1940–1942 років». У ній описувалися проведені за перші три роки війни бойові вильоти на ворожу територію, передусім катастрофічна битва за Дьєпп, яку намагалися обґрунтувати. Гопкінс, який багато читав і пильно стежив за подіями війни, згадує про це у щоденнику тільки тому, що інші п'ять пасажирів у купе читали такі самі брошури³²⁷.

«Спільні операції» були найновішим виданням у серії дуже популярних описів зусиль британського війська на фронті. Добре написані, якісно проілюстровані й дуже доступні книжки вартістю один шилінг. Відкрила серію «Битва за Британію» — сувора за стилем надрукована на цупкому папері брошура на 32 сторінки, що продавалася за три пенси. Текст написав автор гостросюжетних романів Гіларі Сондерс, який анонімно створював тексти для Міністерства інформації. Брошура вийшла у березні 1941 року. Перший наклад — 50 тисяч примірників — розкупили за день. Швидко замовили додрук — ще 300 тисяч примірників. Потім випустили ілюстроване видання, далі — переклади для розповсюдження за кордоном. До 1942 року «Битва за Британію» облетіла світ: сорок три видання двадцятьма трьома мовами. Крім того, ще й друк у газетах за розділами³²⁸. Сондерс зміг створити у свідомості читачів історію про сміливу перемогу над жорстокою німецькою бойовою міццю, про промінь світла, що просочився на поле бою, хай навіть розподіл сил почав змінюватися лише в 1942 році.

Сондерс, знову анонімно, написав не менш успішну «Бомбардувальну авіацію», яка була вчетверо довша від «Битви за

Британію» — продалося 1 мільйон 360 тисяч примірників. Невдовзі вийшли «Берегова авіація», «Передова» і «Битва за Єгипет». Книжки Міністерства інформації добре купували. Це давало стабільний прибуток книгарям, але у видавців викликало змішані почуття. Адже одна річ — конкурувати з колегами по видавничій сфері, де всі грали за одними правилами, і геть інша — зіткнутися з урядом, який виступає як комерційний видавець. Це особливо давалося взнаки, коли видавці мусили оцінювати переваги кожного проекту, зважаючи на обмежену кількість паперу, а Міністерству інформації виділяли вшестеро більше паперу, ніж усій видавничій сфері. Але найбільше дратувало, що навіть цих роздутих обсягів не вистачало, і Міністерство щороку перевищувало ліміти.

Змиритися з цим було важко, але видавці виявили, що стабільний потік бестселерів Міністерства не втамовує спраги читачів до описів військових операцій і аналітики сучасних подій. Під час кожного етапу війни виходили нові книжки. Першої зими війни значну увагу привернув напад Росії на Фінляндію. Читачі хотіли знати більше й шукали «Епос фінської нації» Стівена Ульмана, «Історію Фінляндії» Хампдена Джексона і «Війни Фінляндії» Герберта Еллісона³²⁹. Видавали далі й книжки про Німеччину, популярні ще до війни. Тон задали книжки Фредеріка Мюллера «Поклик свободи» (про антинацистські радіостанції), «Всередині гестапо», «Нацистське пекло Дахау» і твір Рудольфа Олдена «Чи безнадійна Німеччина?». Свідчення очевидців, як-от «Боротьба матері проти Гітлера» Ірмгард Літтен про те, як вона намагалася врятувати сина з концентраційного табору, і «Я вийшла за німця» Маделейн Кемп були особливо популярні: у 1939 році вийшов п'ятий наклад спогадів Кемп.

З позицій сьогодення книжка Гельмута фон Раушенплата «Як здолати Гітлера» здається занадто оптимістичною як на 1940 рік. «Солдатський англійсько-німецький розмовник» вийшов у грудні 1939 року і, як виявилось, у перші чотири роки війни найбільше знадобився британським військовослужбовцям у таборах для військовополонених. Автори художніх творів теж долучилися: «Вбивство на лінії Мажино»

Бернарда Ньюмана від видавництва Gollancz рекламували як перший детектив про війну. Невдовзі вийшов і «Червоний самозванець» Вітлі — перший «гостросюжетний роман, що описує нинішню війну». «Скажений пес Європи» — роман про Гітлера від Альберта Несора — коштував сім шилінгів шість пенсів. Видавці також взяли на озброєння старий добрий гумор і видали «Шум і фюрер» (назва обігрувала фолк-нерівський «Шум і лють»: *The Sound and the Fury — The Sound and the Führer*), а потім — і добре продаваний «Адольф у Хибнокраї» Рольфа Теллера (*Adolf in Blunderland*, назва обігрувала керролівську Алісу). За цією книжкою BBC поставила радіовиставу. За вісім днів розкупили три накладу. Якийсь любитель кон'юктури навіть опублікував біографію лорда Хо-Хо — так називали Вільяма Джойса, який щовечора вів радіотрансляції з Німеччини. Фойлз влаштував літературний обід на честь лорда Хо-Хо, і йому навіть надіслали запрошення, але він не приїхав.

Така показна холоднокрівність годилася для номінальної війни, але вивітрилася під час битви за Дюнкерк, завоювання Франції та битви за Британію. Наступні півтора року книжки про війни коливалися між бажанням пояснити нечувану швидкість падіння Франції в 1940 році та намаганням вихвалити хоробрість і витривалість пілотів королівської авіації. Попри успіх видань Міністерства інформації, читачі хотіли більше свідчень очевидців. У вересні 1940 року Вільям Коллінз видав книжки про всі три роди військ. Ціна кожної — п'ять шилінгів. У грудні 1940 року Блек видав «Королівську авіацію в дії», яку підготував у співпраці з Міністерством авіації. Співпраця була важлива, бо журналісти й фотографи мали отримати дозвіл, щоб потрапити на військові заводи чи аеропорти або напроситися у виліт із бомбардувальниками. «Королівська авіація в дії» коштувала сім шилінгів шість пенсів, але все одно розійшлася за два дні. Видавці пожертвували роялті благодійному фонду Королівської авіації. Харрап прибутки від «Бомбардувальника, що йде в піке» пожертвував фонду Spitfire, для якого в 1940 році найактивніше збирали гроші. Профспілки, волонтерські

групи й робітники заводів згуртувалися, щоб зібрати п'ять тисяч фунтів на будівництво Spitfire — швидкісного винищувача, що переломив перебіг битви за Британію.

Кожен військовослужбовець був зобов'язаний написати листа найближчим родичам на випадок смерті під час служби. У червні 1940 року The Times із дозволу матері опублікувала такий лист молодого пілота бомбардувальника, якого збили, коли він захищав евакуацію в Дюнкерку. The Times отримала стільки прохань про копію листа, що зрештою випустила брошуру з друкованою версією. До кінця року продалося пів мільйона примірників. Також лист надрукували у вигляді плаката, щоб вішати у школах³³⁰. Захоплення і вдячність до королівської авіації були цілком щирі. Поки наземні війська здебільшого ховалися по таборах на території Британії, авіація і флот вийшли на перший план³³¹.

Коли йшлося про Францію, в усьому звинувачували французький уряд 1930-х — мовляв, через нього програла країна, яка мала все, щоб спинити просування німців, як вона вже робила в 1914 році. Звісно, ці розмови почали іноземні кореспонденти, зокрема кореспондент Reuters Гордон Вотерфілд подав аналітичний матеріал «Що сталося з Францією». Через швидкість, із якою завоювали країну, багато видавців були заскочені зненацька. Дент мусив швидко перейменувати твір Жоржа Дюамеля «Чому Франція воює»: чесно кажучи, нова й ніби не дуже вдала назва — «Французька позиція» — точніше відповідала оригінальній назві. «Франція де Голля» Джеймса Марлоу згуртувала людей довкола лідера у вигнанні, а англійське видання книжки генерала про механізовану війну зміцнила його репутацію далекоглядного військового мислителя³³².

Були популярні й історії про цивільних, що потрапили в різню. Елі Буа написав «Правду про трагедію Франції», а Александер Верт — «Останні дні Парижа». Руперт Даунінг демонстрував хоробрість у «Коли я сміюсь», де описав, як тікав велосипедом разом із місис Хокслі. Ще одну історію про втечу — «Дорога на Бордо» — написали два англійці, які крутилися в театральному світі Парижа, а в 1940 році

вступили до французької армії та водили швидко. Ця історія зачепила багатьох читачів. Мав успіх і захопливий сентиментальний роман Невіла Шута на ту саму тему — «Щуролов». Менш привітним був Сесіл Мелвіл, що написав «Винного француза». Невдовзі після нього вийшов і твір Гарольда Кардозо «Франція в кайданах», на який надихнула вилазка журналіста Daily Mail на франко-іспанський кордон. У лютому 1941 року Андре Сімон випустив «Я звинувачую» про поразку Франції: «Внутрішню історію про сім років зради у верхах». Після цього вийшла книжка Андре Моруа «Чому Франція програла». За три тижні вийшло шість великих накладів. Книжка Персі Філіпа, паризького кореспондента The New York Times, «Франція після поразки» була про те саме.

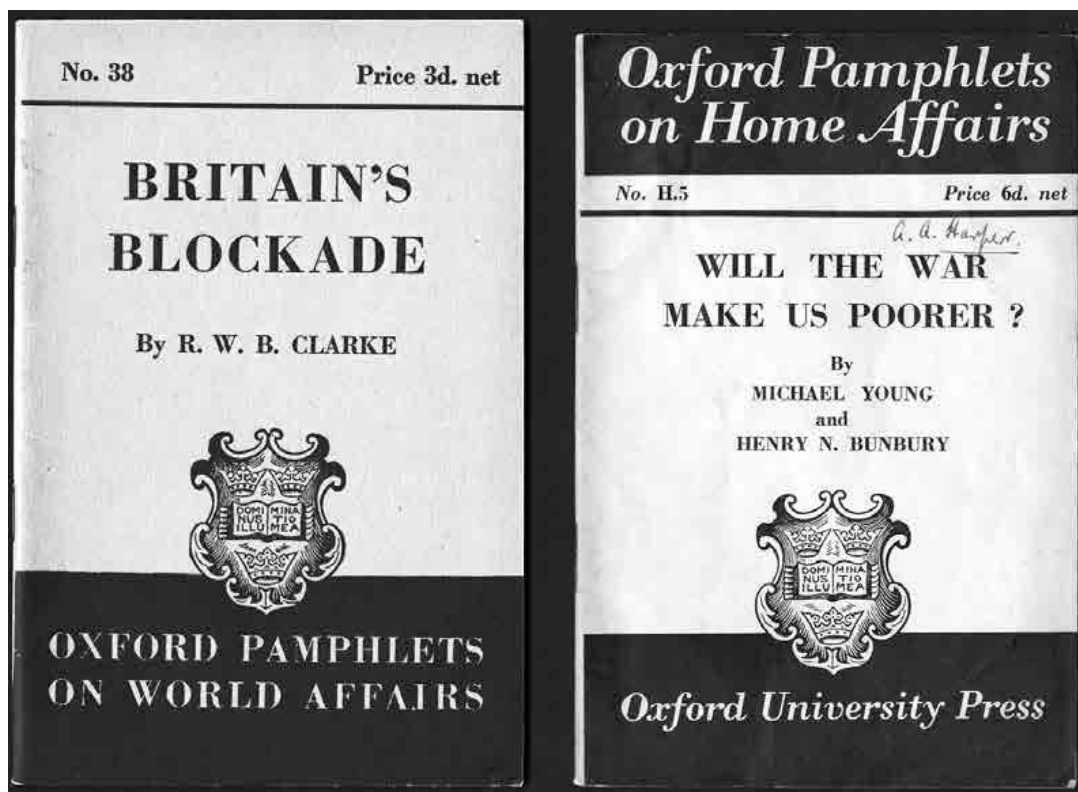
Приголомшливі новини про вторгнення Німеччини в СРСР викликали шквал публікацій. Джону Мерфі пощастило, адже його «Росія на марші» була в процесі видання ще перед вторгненням. Майбутня членкиня уряду лейбористів Дженні Лі незабаром випустила книжку «Наш союзник — Росія». Звісно, ліві, до того спантеличені угодою, яку СРСР уклав з Німеччиною в 1939 році, тепер тріумфували. Віктор Голланц, видавець з лівими переконаннями, за три тижні написав і випустив книжку «Росія і ми»: тираж тричі додрукували ще до того, як запустили в продаж. Справжнім ентузіастам видавництво Lund Humphries пропонувало енциклопедичний російсько-англійський словник, хоча коштував він більш як два фунти. Для тих, хто хотів бачити повну картину, Hutchinson продавало «Квартальний звіт про війну» за вісім шилінгів шість пенсів. Перший випуск, що описував час від вересня до грудня 1939 року на кінець 1940-го перевидавали вже десять разів, а третій, у якому йшлося про завоювання Франції, — п'ять.

Це давало значний прибуток. Але ще краще справи йшли в дешевших видань про перебіг актуальних подій. Під час війни з'явилося багато нових серій: «Сучасні проблеми» від Cambridge University Press, «Брошури про війну» від Macmillan й «Оксфордські брошури», два мільйони яких продали

за перші два роки війни. Тил протягом війни давав книжковій справі не менші прибутки. Для понад мільйона офіцерів груп протиповітряної оборони «Довідник протиповітряної оборони» став незамінним посібником. У загонах місцевої оборони служили півтора мільйона людей, які хотіли відшліфувати свої навички, щоб допомогти у війні. Для них лише за шість пенсів продавалися «Підказки для місцевої оборони» від Hutchinson, а за шилінг можна було купити весь «Довідник місцевої оборони». Завдяки продажам таких книжок книгарні трималися на плаву навіть в умовах підвищених податків і суворой ощадливості, що утримувала постійних клієнтів від купівлі книжок. Про це щиро пише власник книгарні Г'юберт Вілсон у журналі Bookseller за жовтень 1940 року. За його словами, Різдво 1939 року було прекрасним. Але після захоплення Франції продажі почали просідати. Утім, на щастя, цьому зарадила надзвичайна кількість книжок і брошур для цивільних, новобранців, медичних сестер, працівників протиповітряної оборони і «кишенькових політиків»:

Були книжки про кораблі, літаки й усе озброєння. З Канцелярії постійно присилали брошури, доповідні й акти Парламенту з усіх можливих тем: від городини до протихімічних навчань. У нас були посібники з навчань у лісах, навчань зі зброєю, інструкції з використання кулемета Bren, переліки обов'язків ротних і ще тексти на сотні інших тем.

Усі ці видання займали більшість стелажів і вітрини. Коштували вони «від пенні до трьох шилінгів шести пенсів, але зазвичай не більше за шилінг <...> і привертали нових покупців». Ще Вілсон радо визнавав, що «сотні людей, які досі не наважувалися переступити поріг, тепер постійно приходять по нові книжки Penguin»³³³. Багато людей із книжкової сфери сподівалося, що знов настануть старі добрі часи і вибагливі читачі знов витрачатимуть великі суми на книжки у твердих обкладинках. Але досвід воєнного часу й наплив клієнтів, що витрачали по шилінгу, добре підготували їх до революції м'яких обкладинок у повоєнний час.

Гарні й добре видані «Оксфордські брошури» читало багато людей, хоча твір «Чи зробить нас війна біднішими?», що вийшов у 1943 році, радше дарував надію, ніж визнавав сувору правду. Відповідь, звісно ж, була «так».

Іноді стверджують, що на пізніших етапах війни люди менше цікавилися творами сучасних політиків, але видавничі плани нічого такого не показують. Більше уваги стали надавати питанням повоєнної відбудови. Звіт Беверіджа в листопаді 1942 року, який обіцяв повний перерозподіл соціального забезпечення у Британії, добре продавався і в повній, і в скороченій версії. Щоденники Mass Observation показують, що його широко обговорювали вдома і на роботі. Це одна з важливих віх війни, що згадується практично в кожному щоденнику проекту. Одна з найдивовижніших особливостей війни у Британії, особливо тепер, коли ми знаємо, що стратегічна ситуація лишалася дуже складною щонайменше до 1943 року, — це те, як рано держпосадовці, а з ними й бібліотечна спільнота, стали планувати життя після війни. Знаходили вдячних читачів книжки про архітектуру й соціальну політику, а також візіонерські маніфести жменьки політиків,

які трималися осторонь коаліції воєнного часу. Тепер ця впевненість у перемозі здається надзвичайною, і автори щоденників здебільшого ділилися відчаєм та тривогою через війну. Утім, якщо не брати до уваги короткого спаду після завоювання Франції, мало хто щиро вірив, що Гітлер переможе.

За німцями також у певному сенсі масово спостерігали: уряд щедро виділяв на це і гроші, і людей. З гестапо неохоче ділилися найпотаємнішими думками про перебіг війни, йому не скаржилися на сусідів, не розказували про задоволення від читання книжок, які потім могли заборонити через зміст чи автора. Вести щоденник було ризиковано. Тому так дивує безтурботність Фрідріха Кельнера, держслужбовця й відданого соціал-демократа. У грудні 1942 року було небезпечно, хай навіть у потаємному особистому щоденнику, писати щось на зразок: «Адольф Гітлер — найхитріший злочинець усіх часів. Сатана і Диявол, разом узяті. Гітлер з'явився, щоб ми побачили виродження людства»³³⁴. Його щоденник уцілів, зокрема, тому, що Кельнер жив у маленькому провінційному містечку Лаубах. Навіть ті, хто ризикував і вів щоденник, втратили більшість особистих документів під час руйнівних бомбардувань між 1943 і 1945 роками. З цих двох причин — страх і військові руйнування — ми більше знаємо про друк і читання книжок у німецькому тилу з офіційних джерел, а не з особистих спогадів. Між установами, компетенції яких дивовижно збігалися, як це часто бувало в нацистській державі, курсував нескінченний потік вказівок, і вони багато кажуть про книжковий світ. А от звичайні слухняні громадяни виходили на перший план тільки коли порушували правила.

Ми вже знаємо, що видавнича сфера, книгарні й публічні бібліотеки відігравали важливу роль у планах Гітлера об'єднати німецький народ довкола єдиної мети перед війною. У багатьох сенсах бібліотечна професія була добре підготовлена для цього. Мережа публічних бібліотек швидко розрослася, коли нацисти прийшли до влади в 1933 році, і встигла підготуватися до виховної ролі в німецькому суспільстві. Публічні бібліотеки по суті вважалися закладами

освіти для дорослих. У 1934 році до Library Association Record надійшов звіт, що описував бібліотеки до нацистів і майже не приховував своєї навчальної місії: «Роль публічних бібліотек — навчати за допомогою популярної наукової літератури, розважати й виховувати, а не просто розважати художніми творами». Ідею «навчальних художніх творів» трактували дуже вузько:

Нам не потрібна вся ця шумногамна література: <...> любовні романи, у яких письменники, як-от Кортс-Малер та її наслідувачі, брехливо змальовують сентиментальне життя <...> переважно аристократичних кіл, які масово скуповують у дешевих комерційних бібліотеках жителі найбідніших районів.

Твори Карла Мая, автора оповідок про американський Захід, які так сильно любив Адольф Гітлер, зі списку виключили з ідеалістичних підстав: мовляв, ці історії — «чиста вигадка», адже Май ніколи не бував у США³³⁵. Впевненість у цій залізній правоті передалася й нацистському режиму. Це підтверджувала Мюріель Грін, яку в 1936 році відрядили з бібліотеки Галіфаксу, що в Йоркширі, для обміну досвідом. Залишившись на самоті, німецькі бібліотекарі урочисто повідомили їй, що читачі «завжди обирають легку однотипну літературу й ніколи не поліпшують свій смак»³³⁶. У Берліні відвідувачам бібліотек дозволяли брати п'ять романів на місяць, у Франкфурті — чотири. Не дивно, що багато читачів тікало до ненависних комерційних бібліотек, чи що нацисти вирішили впровадити обмеження і в цій сфері книжкового ринку. За час війни комерційні бібліотеки взагалі закрили.

Звичною справою було брати гроші з нових відвідувачів і за читацький квиток, і за кожную обрану книжку. Щоправда, це був не просто звичайний квиток, а Leseheft — формуляр, у якому читачі позначали не тільки взяті книжки, а й улюблені жанри та назви книжок, які хотіли б узяти. Німецькі публічні бібліотеки зберігали видання в закритих приміщеннях і суворо забороняли читачам самим переглядати книжки. Тож усі операції читачі узгоджували з бібліотекарем. Така система існувала і до нацистів, але для тоталітарного

режиму вона пасувала ідеально. У Радянському Союзі було щось схоже. Роберт Ешбі — бібліотекар, що відвідав Німеччину в 1937 році, — вподобав *Leseheft*, не зрозумівши його маніпулятивного потенціалу³³⁷.

За час війни становище Німеччини погіршувалося. Це поступово підривало непорушні істини. Публічні бібліотеки в 1939 році були зобов'язані здати велику частину своїх фондів, щоб зібрати вісім мільйонів книжок і створити нові бібліотеки для солдатів і пілотів. Це спустошило колекції бібліотек, а в умовах дефіциту паперу поповнити фонди стало дуже важко. Хоча Гамбург хвалився збільшенням кількості виданих книжок у перші три роки війни, проте знаменитий наліт бомбардувальників у 1943 році поклав цьому край. Усе це вплинуло на відчуття єдиної мети, яке так сильно цінувала нацистська держава. Бібліотекарям наказували забезпечити книжками евакуйованих із розбомблених міст, але вони наполягали, щоб за це платило керівництво Райху. Постійні прохання про більш розважальні книжки показують, наскільки читачі відійшли від ідеалів публічних бібліотек: у запитах до центрального керівництва, відповідального за поповнення фондів, просять «життєрадісних романів», «романів для жінок» чи «пригодницьких мандрів»³³⁸.

На той момент усі бібліотечні освітні установи, крім лейпцизької, закрили, а до кінця війни всі чоловіки-бібліотекарі, крім тих, що мали вроджену інвалідність, отримали повістки. Унаслідок ефективних бомбардувань союзників у 1944 році вийшов наказ, згідно з яким бібліотеки мали сховати свої фонди в укриття, хоча укриттів ставало дедалі менше. Попри це нацисти-керівники бібліотек заперечували дійсність. У 1944 році у своєму останньому щорічному посланні Фріц Гайлігенштет, керівник національного агентства зі справ публічних бібліотек, заявляв, що «не просто статистика виданих книжок впевнено зростала, а й читачі звертаються до серйозніших і важливіших книжок». У примірнику циркуляра, що зберігається в архіві Детмольда, цю фразу підкреслили, а на берегах залишили знак питання і знак оклику³³⁹.

Насправді ідеологічна місія руху публічних бібліотек знала поразки задовго до того, як союзники остаточно знищили німецькі міста й захопили руїни, що від них залишилися. Гітлер, що доживав останні дні в ізоляції у берлінському бункері, здивувався б так само, як і обережні солдати союзників, від того, що святково вбрані німці зустрічали квітами наступальні колони західних армій³⁴⁰. Солдати країн-союзниць, які до цього бачили жахи Бухенвальду, Бельзена й Дахау, підозріливо дивилися на це пристосуванство.

Нудна одноманітність німецьких публічних бібліотек дуже відрізнялася від американської книжкової сфери, у якій починалась золота доба розширення. Навіть до Перл-Гарбору дуже добре продавалися книжки, у яких симпатизували боротьбі британців. Їх часто писали американські журналісти, які на собі відчули, що таке нацистська Німеччина та як тримається Лондон під час Бліцу. Безсумнівно, вони відіграли свою роль у підготовці суспільної думки і до щирої співпраці на європейському театрі воєнних дій, і до головної ролі Америки в повоєнних домовленостях. Відстежити успішні видання можна більш-менш точно, бо, на відміну від Британії, американські видавці від початку століття мали поважний і дуже поширений список бестселерів, який складала галузева газета *Publishers Weekly*, збираючи інформацію з репрезентативної вибірки книгарів з усієї країни³⁴¹. Водночас ці списки показують тільки частину історії. Книжки у м'якій обкладинці, які швидко розповсюджувалися після заснування *Rocket Books* у 1939 році, продавались переважно поза усталеною мережею книгарень, що допомагали складати список бестселерів, — у крамничках на розі, газетних кіосках та універмагах. Списку бестселерів у м'якій обкладинці не було до 1955 року. Але навіть попри це списки бестселерів багато розповідають про те, як американські читачі цікавилися війною у Європі, а потім — і в усьому світі.

У цьому сенсі відмінність між 1940 і 1941 роками величезна. У списках нехудожніх бестселерів — звичні для мирного часу твори. Список очолювала «Я вийшла за шукача

пригод» Оси Джонсон про її мандри разом із чоловіком. Друге місце посіла «Як читати книжку» Мортімера Адлера. Суміш тогочасної політики, спогадів, яскравих описів природи — типова картина для будь-якого мирного року кінця століття. Але в 1941-му це змінилося. Три перші місця і шість із десяти місць списку зайняли книжки про війну. На першому місці були «Берлінські щоденники» Вільяма Ширера. Вражає, особливо якщо згадати, що до грудня США у війну не вступали.

Книжка Дугласа Міллера «Неможливо домовитися з Гітлером» вийшла 1 січня 1941 року і доводила, що урок, хоч і пізно, але таки вивчили. Дуже добре продавалася збірка промов англійського прем'єр-міністра «Кров, піт і сльози». Варто зазначити, що ці два роки американський список художніх бестселерів очолювали британські автори: Річард Ллевелін із романом «Якою зеленою була моя долина» в 1940-му і Арчибальд Кронін із романом «Ключі Царства» — у 1941 році. Також добре продавалися «По кому подзвін» Ернеста Гемінґвея, роман про громадянську війну в Іспанії, виданий у жовтні 1940 року, і «Грона гніву» Джона Стейнбека, виданий у 1939-му. Обидва романи добре продавалися і в Британії: ринки цих країн сильно перепліталися.

У 1942 році, коли Америка вже рік брала участь у війні, шість нехудожніх бестселерів стосувалися війни. «Місію в Москву» Джозефа Девіса посунула на друге місце менш серйозна книжка Маріона Харгроува «Дивись сюди, рядовий Харгроув», написана від імені цивільного, що тимчасово став солдатом. Переписану із серії гумористичних колонок у газеті легковажну книжку купили 2 мільйони 800 тисяч разів³⁴². Цікаво, що чотири бестселери воєнного часу, включно з «Місією в Москву», згодом екранізували. Під час холодної війни настрої змінилися, і прихильне зображення Йосипа Сталіна в «Місії в Москву» привернуло небажану увагу Комісії з розслідування антиамериканської діяльності.

За просуванням американських військ і в Європі, і в Тихому океані пильно стежили: не дивно, адже в багатьох американських родинах сини, брати або чоловіки пішли служити.